

JINOYATCHILIK TUSHUNCHASINING KRIMINOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Otayev O‘tkirbek Matyoqubovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti

Kasbiy tayyorgarlik fakulteti Maxsus fanlar sikli katta o‘qituvchisi

Podpolkovnik

Annotatsiya: Mazkur maqolada jinoyatchilik tushunchasi kriminologiyaning eng muhim va ayni vaqtda eng qamrovli tushunchasi ekanligining jinoyatni, jinoyatchi shaxsini, jinoyatning sabablari va shartlarini, uning oldini olish usullari va vositalarini nazariy va amaliy jihatlariga ilmiy asoslangan tavsiflar berilgan.

Tayanch so‘zlar: jinoyat, jinoyatchi shaxs, jinoiy xulq-atvor, jinoyatchilik sabab, sharoit, jinoyatning oldini olish.

Аннотация: В статье дается научно обоснованное описание теоретических и практических аспектов преступности, личности преступника, причин и условий совершения преступлений, методов и средств их предупреждения, поскольку понятие преступности является важнейшим и в то же время наиболее всеобъемлющим понятием в криминологии.

Ключевые слова: преступление, преступник, преступное поведение, преступные причины, обстоятельства, профилактика преступлений.

Abstract: This article provides scientifically based descriptions of the theoretical and practical aspects of crime, the criminal, the causes and conditions of crime, methods and means of its prevention, as the concept of crime is the most important and at the same time the most comprehensive concept in criminology.

Keywords: *crime, criminal, criminal behavior, causes of crime, conditions, crime prevention.*

Kriminologiya («jinoyat haqidagi fan»), lotincha *krimina*- jinoyat va qadimgi yunoncha *lós*- ta'limot) -jinoyatni, jinoyatchi shaxsini, jinoyatning sabablari va shartlarini, uning oldini olish usullari va vositalarini o'rganadigan sotsiologik va huquqiy fan. «Kriminologiya» atamasi birinchi marta 1879 yilda frantsuz antropologi Pol Topinard tomonidan ishlatilgan deb ishoniladi. Kriminologiya sohasida ixtisoslashgan olim kriminolog deb ataladi¹.

Demak, «Kriminologiya» so'zi ikki o'zakdan iborat: *srimen* (lotincha) – jinoyat, jinoiy xulq-atvor, *logos* (yunoncha) – fan, ta'limot, bilim. Binobarin, «kriminologiya» - bu jinoyat yoki jinoiy xulq-atvor haqidagi fan. Kriminologiyaning paydo bo'lish tarixi diqqatga sazovor. Ayrim tadqiqotchilar fikriga ko'ra, kriminologiyaning vujudga kelishi 1764 yilda italiyalik 26 yoshli insonparvar, publisist va yurist Chezare Bekkariyaning «Jinoyatlar va jazolar haqida» degan kichkina, biroq sermazmun kitobi nashr etilishi bilan bog'liq. Oradan 120 yil o'tgach, 1884 yilda Turin shahri (Shimoliy Italiya) sudyasi R.Garofalo «Kriminologiya» yoki «Jinoyatchilik tabiati hamda jazo nazariyasi» deb nomlangan kitobni chop etdi. Bu kitob uch qismdan iborat bo'lib, unda «Jinoyatchilik», «Jinoyatchi» va «Jazo» masalalari ko'rilgan. Shunday qilib, kriminologiya fanining paydo bo'lishida italyanlar o'z peshqadamligi bilan faxrlanishlari mumkin. Fikrimizcha, kriminologiyaning mazkur dastlabki talqini amaliyotga mosdir, chunki «jinoyat huquqi» fani amalda asosan jinoyat hamda jinoiy jazo tushunchalari, ularning belgilari va ro'yobga chiqarish omillarini ta'riflash bilan shug'ullanishi lozim. Amerikalik kriminolog professor Veron Foks dunyoni to'liq bilib bo'lmasligini qayd etib, kinoya bilan shunday deb yozadi:

¹ **Қаранг:** <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

«Inson xulq-atvorini biron-bir fan nuqtai nazaridan tushunib yetishga harakat qilish besh nafar ko‘rning filni tavsiflashga urinishini eslatadi»².

Kriminologiya predmeti – har qanday va oddiy xulq-atvor emas, balki alohida xulq-atvor. Bu xulq-atvor jinoiy xususiyatga ega, shu bois u jinoiy xulq-atvor deb ataladi, ya’ni xulq-atvor avvalo jinoyat qonunini, uning normalarini buzish bilan bog‘lanadi. Kriminologiya inson xulq-atvorini o‘rganuvchi boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlardan asosan shu jihati bilan farq qiladi. Ayni shu sababli jinoiy xulq-atvor jinoyat bilan bevosita bog‘liq, chunki muayyan jinoiy qilmish sodir etilganligi tufayligina xulq-atvor jinoiy deb e’tirof etiladi. Biroq hozirgi talqindagi kriminologiya ayrim jinoyatni emas, balki ularning majmui – «jinoyatchilik»ni o‘rganadi. Kriminologiya uchun jinoyat – bu jinoyatchilikning individuallashtirilgan (muayyanlashtirilgan) ko‘rinishi. Shu bois jinoyatchilik jinoyatlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ayrim jinoyatlardan farq qiladigan, yangi, yaxlit va uzviy hodisadir.

«Jinoyatchilik» tushunchasi kriminologiyaning eng muhim va ayni vaqtda eng qamrovli tushunchasidir. Unga kamida ikki nuqtai nazardan: formal miqdoriy (statistik) va sifat (sosiologik) tomonlardan yondashish mumkin. Miqdoriy (statistik) nuqtai nazardan jinoyatchilik bir emas, ko‘plab jinoyatlar, ularning muayyan yig‘indisi, ya’ni g‘ayriijtimoiy va xavfli qilmishlarning qandaydir majmui mavjudligini anglatadi. Gap shundaki, hodisalar harakatining har qanday ichki qonuni muayyan hodisalar keng miqyosda ro‘y bergan holdagina muayyan tarzda namoyon bo‘ladi. Ayrim g‘ayriijtimoiy qilmishlar jinoyatchilik hodisasini vujudga keltirishi mumkin emas. Jinoyatchilikning miqdor jihati muhim ahamiyatga ega. Lekin unga ortiqcha ahamiyat yuklash ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Masalan, professor V.M.Kogan jinoyatchilikning ijtimoiy xossalarini o‘rganib chiqib, unga: «Muayyan joyda muayyan vaqtda sodir etilgan barcha jinoyatlar

² **Қаранг:** Введение в криминологию. – М.: «Прогресс», 1985. – 17-б.

majmui hamda ushbu jinoyatlarni sodir etishda aybdor barcha jinoyatchilar majmui»³, deb ta'rif beradi. Shu bilan birga, «jinoyatchilik» tushunchasini uning sifati va mazmuni nuqtai nazaridan o'rganish muhimroqdir. Bu kriminologiya predmeti bilan uzviy bog'liq. Jinoyat huquqi, jinoyat prosessi va umuman kriminalistika jinoyat shakllarini o'rganish bilan cheklanadi va shu boisdan muayyan qilmishni davlat tomonidan tartibga solish va uni jinoyat-huquqiy, jinoyat-prosessual va kriminalistika mezonlariga ko'ra baholash muammolarini ishlab chiqadi.

Kriminologiya esa, asosan jinoyatchilik mazmunini (mohiyatini) o'rganadi. Shu nuqtai nazardan «jinoyatchilik» tushunchasi uning jamiyat taraqqiyoti, eng avvalo uning ishlab chiqarish va taqsimlash munosabatlari holati bilan bog'liq obyektivligini aks ettiradi. Jinoyatchilik tushunchasi jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida, nafaqat ayrim ijtimoiy xavfli qilmishlar, balki ularning muayyan majmui mavjudligi va u boshqa ijtimoiy hodisalar bilan bog'liqligi tushunib yetilganidan so'ng paydo bo'ldi. Binobarin, jinoyatchilik tushunchasining mazmuni u nafaqat obyektiv, balki ijtimoiy hodisa, ya'ni kishilik jamiyati va uning qonunlari bilan bog'liq ekanligini anglatadi. Shuning uchun ham jinoyatchilik tushunchasiga ta'rif bergan ko'pgina mualliflar unga eng avvalo ijtimoiy hodisa sifatida qaraydi. Jinoyatchilik nafaqat nisbatan ommaviy, obyektiv va ijtimoiy, balki tarixan o'zgaruvchan hodisa hamdir. Turli tarixiy sharoitda va turli jamiyatlarda kishilarning ayni bir g'ayriijtimoiy qilmishlari har xil baholangan. Jinoyatchilik o'z ijtimoiy mohiyatiga ko'ra ham, namoyon bo'lgan joyiga ko'ra ham o'zgaruvchandir. Masalan, jinoyatlar doirasi nafaqat turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda, balki hatto ayni bir tuzumga mansub davlatlarda ham bir xil emas. Boz ustiga, jinoyatlar doirasi ayni bir tuzumga mansub bir davlat tarixida ham o'zgarib

³ **Қаранг:** Коган В.М. Социальные свойства преступности. – М., 1977. – 3-б

turadi. Ishlab chiqarishning rivojlanmaganligi, juda katta hududda kam aholi yashashi ibtidoiy odamni o'z xulq-atvorini urug' va qabila manfaatlariga moslashtirishga majbur etardi. Urug'doshlik jamiyati sharoitida yashagan odamlarning ko'p sonli avlodlari kollektivizm, o'zaro yordam, tenglik, erkinlik, halollik, qariyalar, bemorlarga g'amxo'rlik tuyg'ulariga asoslangan urf-odatlarini shakllantirdilar. Ammo vaqt o'tishi bilan yangi ishlab chiqarish shakllarining vujudga kelishi, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi iqtisodiy, psixologik va ijtimoiy hodisalarning o'zaro ta'siri shunga olib keldiki, ayrim g'ayriijtimoiy qilmishlar nisbatan ommaviy hodisaga aylanib qoldi.

Jinoyatchilik – shubhasiz, g'ayriijtimoiy salbiy hodisa. Holbuki, kriminologiya tarixida uni ijtimoiy ijobiy hodisa sifatida baholashga urinishlar ham bo'lgan. Masalan, XIX asrda yashagan taniqli sosiolog Emil Dyurkgeym «jinoyatchilik taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch, u jamiyatda muhim foydali funktsiyani bajaradi»⁴ degan fikrni ilgari surgan. Amerikalik sosiolog R.Merton fikriga ko'ra, «jinoyatchilik – ijtimoiy hayot sur'atlari jadallashuvi hisobiga jamiyat to'lashi lozim bo'lgan haqdir». Boshqa bir amerikalik kriminolog Tannenbaum

1944-yilda Barnz va Titerzning «Kriminologiyaning yangi ufqlari» nomli kitobiga yozgan so'zboshisida: «Jinoyatchilik – jamiyat kabi abadiydir. Jinoyatchilikka barham berish mumkin emas. Jinoyatchilik – kasallik, o'lim kabi abadiy hodisadir»⁵ deb ta'kidlagan edi. Nemis kriminologi Armand Morgen 1961-yildayoq «jinoyat - qadim zamonlardan beri mavjud bo'lgan va toki jamiyat mavjud ekan, hech qachon yo'qolmaydigan hodisadir», deb yozgan edi. Ayrim kriminologlar jinoyatchilik nafaqat normal, balki foydali hodisadir, chunki u jamiyat a'zolarida hamjihatlik tuyg'ulari mustahkamlanishiga ko'maklashadi, degan fikrni ilgari suradi.

⁴ **Қаранг:** Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. – М., 1966. – 39-б.

⁵ **Қаранг:** Преступление как социально патологическое явление. – СПб., 1900. – 7-б.

Tabiiyki, bu fikrga qo'shilish qiyin, chunki jinoyatchi eng avvalo o'zini boshqa shaxslarga qarama-qarshi qo'yadi, ularning manfaatlarini muayyan jinoiy qilmish bilan buzadi. Nihoyat, jinoyatchilik – jinoyat-huquqiy hodisadir, chunki uning tarkibidan o'rin olgan jinoyatlar doirasi amaldagi jinoyat qonunchiligida belgilab qo'yiladi. Biz jinoyatchilik to'g'risida so'z yuritganimizda, davlat tomonidan tan olingan ijtimoiy-xavfli va g'ayrihuquqiy qilmishlar (harakatlar yoki harakatsizlik) majmuidan kelib chiqamiz. Jinoyatchilik o'zining huquqiy belgisi bilan boshqa ijtimoiy hodisalar (axloqiy normalar)dan, jinoyat-huquqiy belgisi bilan esa – boshqa, jinoyat hisoblanmaydigan jinoiy (intizomiy, ma'muriy, fuqarolik-huquqiy va b.) huquqbuzarliklardan farq qiladi. Shunday qilib, jinoyatchilik bir qancha o'ziga xos belgilarga egadir. Bular: nisbatan ommaviylik, tarixiy o'zgaruvchanlik, obyektivlik, ijtimoiylik, jinoyat-huquqiylik, u yoki bu davlatda muayyan davrda sodir etilgan barcha jinoyatlarning umumiy miqdori va h.k. Boshqacha aytganda, jinoyatchilik – muayyan makon, mintaqada ma'lum davr ichida sodir etilgan barcha jinoyatlar majmui ko'rinishidagi tarixan o'zgaruvchan, salbiy, obyektiv va ijtimoiy hodisadir.

Jinoyatchilikning holati ya'ni uch asosiy ko'rsatkichi (darajasi), tarkibi va dinamikasi bilan o'lchanadi. Bundan tashqari, jinoyatchilikning yetkazilgan zarar hajmi yoki miqdori va xususiyati kabi qo'shimcha ko'rsatkichlari ham farqlanadi. Ba'zan jinoyatchilikka qarshi kurash xarajatlari ham jinoyatchilik ko'rsatkichlari qatoriga kiritiladi. Jinoyatchilikning holati tushunchasiga ikki: tor va keng nuqtai nazardan yondashish mumkin. Keng ma'nodagi jinoyatchilikning holati tushunchasi nafaqat uning darajasini, balki tarkibi va dinamikasini ham qamrab oladi. Tor ma'nodagi jinoyatchilikning holati tushunchasi muayyan davrda, tarixiy bosqichda jinoyatchilik darajasini aks ettiradi.

Xo'sh, jinoyatchilikning holatiga nima kiradi? Jinoyatlar majmuimi yoki barcha jinoyatchilar majmuimi? I.I.Karpes: «Jinoyatchilikning holati – sodir

etilgan jinoyatlar va ularni sodir etgan shaxslar miqdoridir»⁶, deb yozgan edi. Jinoyatchilikning holati tushunchasiga umumiy ta'rif berilgan holda ushbu yondashuvga qo'shilish mumkin. Lekin adabiyotlarda jinoyatchilikning holati tushunchasini muayyanlashtirishga urinishlar (shu jumladan jinoyatchilik darajasini aniqlash yo'li bilan) kuzatiladi. Professor G.A.Avanesov shunday deb yozadi: «Jinoyatchilik darajasi muayyan hududda sodir etilgan jinoyatlar miqdoridan kelib chiqib, shu hududda yashaydigan aholi soniga nisbatan hisoblanadi». Daraja ko'rsatkichlari faqat nisbiy raqamlarda ifodalanadi. Jinoyatchilik darajasini yanada aniqroq aniqlash uchun butun aholini emas, balki vakillari amaldagi jinoyat qonunchiligiga muvofiq jinoyat uchun javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan yosh guruhlarinigina hisobga olish zarur⁷. Ayrim mualliflar jinoyatchilikning holati va darajasini aniqlashda muayyan hududda ma'lum vaqt davomida sodir etilgan jinoyatlar va ularni sodir etgan shaxslar to'g'risida so'z yuritadilar. Jinoyatchilikning holatini aniqlashda muayyan davr ichida (falon yilning falon oyidan falon yilning falon oyigacha) sodir etilgan jinoyatlar emas, balki muayyan sanaga (davrga) qadar sodir etilgan jinoyatlar ko'rsatkichi olinsa, o'rinliroq bo'ladi deb o'ylaymiz. Bu nafaqat jinoyatchilikning muayyan sanaga qadar bo'lgan holati to'g'risidagi masalani yechish, balki jinoyatchilikning muayyan sanaga qadar bo'lgan holatini jinoyatchilikning muayyan davrdagi dinamikasidan farqlash uchun ham zarurdir. Jinoyatchilikning holati sodir etilgan barcha jinoyatlar va ularni sodir etishda aybdor shaxslar miqdori bilan belgilanadi. Jinoyatchilikning holatini mutlaq miqdorda ham, koeffitsiyent miqdorida ham aniqlash mumkin.

Jinoyatlar miqdorini aniqlashda quyidagilar hisobga olinadi:

a) sud hukmi bilan yuritish tugallangan jinoyatlar;

⁶ **Қаранг:** Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – 109-б.

⁷ **Қаранг:** Криминология и социальная профилактика. – 60-б.

b) aybdor shaxslar jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilingan (amnistiya bo'yicha yoki jinoiy jazo tarbiyaviy yo'sindagi majburlov choralari yoki tarbiyaviy yo'sindagi choralar yoxud ma'muriy ta'sir choralari bilan almashtirilishi munosabati bilan) jinoyatlar;

v) ochilmagan, lekin mavjud ma'lumotlarga ko'ra sodir etilgan jinoyatlar.

Jinoyatchilarning umumiy miqdorini aniqlashda quyidagilar hisobga olinadi:

a) mahkumlar haqidagi ma'lumotlar;

b) jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilingan shaxslar haqidagi ma'lumotlar.

Yig'ma tushuncha bo'lgan jinoyatchilikning holati nafaqat miqdoriy belgilar, balki sifat belgilari, chunonchi: tarkibiy xususiyatlari, jinoyatlardan ko'rilgan zarar, iqtisodiy, uyushgan, takroriy yoki boshqa jinoyatchilik darajasi bilan ham tavsiflanishi mumkinki, bu jinoyatchilik tarkibini tahlil qilishda mufassalroq o'rganiladi. Jinoyatchilikning darajasi bir qancha koeffisiyentlar bilan aniqlanadi. Koeffisiyentlar har xil bo'lishi mumkin, lekin ular orasida jinoyatchilik, aniqrog'i – jinoyatlar koeffisiyenti va aholining kriminogen zararlanganlik (kriminogenlik) koeffisiyenti muhim o'rin egallaydi. Jinoyatchilik koeffisiyenti hisobga olingan barcha jinoyatlar umumiy miqdori va tanlangan mintqa aholisining muayyan massa (miqyos)ga bo'lingan umumiy miqdori nisbati sifatida aniqlanadi. Massa yoki miqyos – koeffisiyent hisoblanayotgan aholining asosiy miqdori. Odatda jahon kriminologiya amaliyotida u 100 ming kishiga teng deb olinadi. Ammo massa (miqyos) harakatchan kategoriya bo'lib, muayyan ma'muriy yoki boshqa hudud (muayyan kontingent, mintqa, respublika, o'lka, viloyat, tuman, shahar)da yashovchi aholining umumiy miqdoriga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan, Toshkent shahrida 2024 yilda mingta jinoyat ro'yxatga olingan

deylik. Shahar aholisi 3 million kishidan iborat deb xisoblasak. Jinoyatchilik koeffitsiyenti (har 100 ming aholiga) taxminan 333 ni tashkil etadi.

Jinoyatchilik koeffitsiyentini hisoblash formulasi:

$$K_j = \frac{\text{Jinoyatlar miqdori} \times 100 \text{ ming (massa)}}{\text{Butun aholi miqdori}}$$

Butun aholi miqdori Aholining kriminogen jihatdan zararlanganlik (kriminogenlik) koeffitsiyenti jinoyatchilar (muayyan davrda jinoyat sodir etgan shaxslar) umumiy miqdori va tanlangan massa (miqyos)ga bo'lingan ushbu hududda yashovchi jinoiy javobgarlik yoshiga (O'zbekiston Respublikasi JK bo'yicha – 14 yoshga) to'lgan barcha shaxslarning nisbati sifatida aniqlanadi

Hulosa qilib aytganda, jinoyatchilik tarkibi, ayniqsa, jinoyatchining shaxsiga nisbatan, ijtimoiy-demografik belgilar (jinsi, yoshi, kasbi, oilaviy ahvoli va h.k.)ga ko'ra ham taqsimlanadi. Kriminologiya fanida jinoyatchilikning to'liq tarkibi va noto'liq tarkibi farqlanadi. Jinoyatchilikning to'liq tarkibida uning majmui (massasi) mumkin bo'lgan barcha guruhlash belgilari bo'yicha taqsimlanadi. Jinoyatchilikning noto'liq tarkibi esa ayrim zarur guruhlash belgilari nuqtai nazaridan tahlil qilishni nazarda tutadi

Foydalanikgan adabiyotlar ro'yxati

1. *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son.

2. O‘zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1995-y., 1-son.
3. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-prosessual kodeksi. 01.04.1995-yil. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1995-y., 2-son.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonuni. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 20.04.2021-y., 03/21/682/0354-son.
5. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risidagi O‘RQ-518 son qonuni. 06.02.2019-yil.
6. Q.R.Abdurasulova Kriminologiya. Darslik. Mas’ul muharrir: yu.f.d., prof. M.H. Rustamboyev. –T.: TDYuI nashriëti, 2008. 305 bet.
7. <https://ru.wikipedia.org/>